

Toponímia i escola: una proposta didàctica

per Marià Torres

1. Introducció

És habitual definir els topònims com a fòssils de la llengua, per referir-nos a aquells elements que han quedat enterrats en els antics dipòsits sedimentaris de la terra o de la llengua. Per definició el terme és ajustat si ens referim a un document lingüístic que ha arribat des de segles enrere fins als nostres dies, com si d'un naufrag del temps i de la llengua es tractàs. I si bé és cert que és un document referit a un passat històric o a una realitat present, no és menys cert que l'home sent contínuament la necessitat de donar nom a la realitat que l'envolta.

Ara bé, sempre m'ha semblat sorprenent, i a vegades pens que és injust, el tractament i la manca de sensibilitat que es té amb els topònims: si per una banda ja viuen enterrats en els estrats més pregonos de la terra i de la llengua, ignorats en la major part dels casos, per altra part se'ls deixa lapidats en una llista o recull escrit. Dic això perquè estic convençut que se'ls podria donar tot un altre tractament, més enriquidor i més profitós per a la humanitat: recuperar-los i fer-los presents en la societat actual, i d'aquesta manera serien referents culturals, font d'informació summament interessant de la història d'un poble i dels seus hòmens i dones.

Per sort avui dia la toponímia d'Eivissa i Formentera comença a ser ben estudiada i hom pot consultar-ne repertoris que s'han anat publicant durant aquests darrers anys: Joan Mari Cardona, Enric Ribes, Cosme Aguiló, Marià Torres, i altres.

2. La toponímia a l'escola

Sempre he pensat que era una llàstima no poder incorporar la

toponímia a la vida del poble a través de l'escola, quan un dels objectius de tot ensenyament és justament la descoberta i l'estudi de l'entorn, de la realitat que viu dia a dia el nen. És per aquest camí que tractarem de fer una proposta didàctica per a l'escola, amb la voluntat d'obrir unes pautes didàctiques, des d'un objectiu transversal o interdisciplinari com veurem tot seguit.

La toponímia és una disciplina que abraça tots els camps, des de la geografia fins a la lingüística, tot aquell espai que existeix entre l'home i el medi. Fixau's que estam tocant un aspecte tan integral com apassionant que és l'ecologia. Ja hi ha hagut qui ha fet observacions i suggeriments força interessants des d'aquest punt de vista (G. JANER MANILA: *Cultura popular i ecologia del llevant*. Barcelona, 1982).

Això vol dir que l'home quan mira la terra i viu en ella és el gran poeta que posa nom, denomina cada indret, per més petit que sigui, però sempre interessant i necessari per comunicar-se amb els altres.

L'urbanisme, la història, la literatura oral i escrita, la llengua, la zoologia i la botànica, la mitologia, la cultura material i espiritual d'un poble: a través de la toponímia poden ésser estudiats tots aquests aspectes i es pot arribar a conèixer, comprendre i estimar la vida d'un poble i dels seus hòmens i dones.

3. Iniciació a la metodologia de recerca científica

Una proposta didàctica d'un tema transversal com el que estam tractant passa per iniciar els nens i nenes en la recerca científ-

fica. Cal explicar als joves investigadors que no tota la cultura ni tot el saber de la humanitat o del poble es troba escrit en un llibre. I aquí cal insistir en aquest aspecte: dins la història de la humanitat la cultura escrita és molt nova: llibres com la Bíblia i l'Odissea han estat escrits després de recollir tota una tradició oral. Doncs bé, cal iniciar els nens en la metodologia de la història oral, i en aquest sentit podem consultar l'obra de Joan Miralles (*La Història oral. Qüestionari i guia didàctica*. Palma de Mallorca, 1985). A més de les fonts orals també cal ensenyar la recerca de les fonts escrites, sobretot la consulta de llibres d'història, els repertoris toponímics, estudis lingüístics, i encara l'estudi de la cartografia antiga i moderna, l'observació de dibuixos i gravats, i sobretot recuperar l'interès i la importància que conté la fotografia familiar.

4. L'urbanisme

La toponímia urbana, els noms dels carrers i dels barris constitueixen la toponímia més accessible pel fet de ser els noms oficials i estar generalment escrits; però el significat és moltes vegades obscur.

a. Observa els noms dels carrers i places de la teua ciutat o poble. Hom pot fer una excursió o sortida.

b. Fes un plànol i situa'ls.

c. Podeu fer una investigació oral i/o escrita sobre el significat dels noms.

Inevitablement les respostes seran interdisciplinàries, i els nens i nenes que treballin amb aquests noms hauran descobert fets històrics, personatges, oficis, indústries,

una llegenda esquemàtica que diu així: “Quan es moros corrien per Eivissa es pagesos els agafaven pes cul des calçons i els fotien per ses penyes avall, i apa! cap a la mar s’ha dit! I es moros feien uns cridassos: –No, no.” Ens trobam, sens dubte, amb un bon exemple del que científicament se’n diu una etimologia popular.

I encara una altra llegenda extreta de Sant Agustí des Vedrà. Tots sabeu que prop de cala Tarrida hi ha es puig de s’Avenc, i l’explicació que donen els vesins de Sant Agustí és la següent: “Un dia es cavall de Sant Jaume va fer un bot tan gros, que va anar des puig des Vedrà as puig de s’Avenc, i per això ara encara podem veure damunt unes roques des puig de s’Avenc ses potades des cavall que han quedat marcades, i s’avenc des Puig es va fer amb sa força de s’aturada”. És un altre bon exemple de rondalla que serveix d’etimologia popular.

Ara bé, la veritat històrico-científica de l’origen del topònim sol donar una altra explicació ben diferent com és ara la corresponent al puig Nunó: damunt el puig Nunó s’hi va col·locar una fita que al segle XIII separava el Quartó de Portmany de Nunó Sanç, del Quartó de Balansat de Guillem de Montgrí. Per tant el puig Nunó recorda el nom d’aquell senyor que l’any 1235 conquistà Eivissa per al rei Jaume I.

Fins ara hem parlat de literatura oral, però d’altra banda la toponímia ha estat incorporada a la literatura escrita. I ara pens en un meravellós poema de Maria Villangómez: “Contrada a cops de mot” del llibre *Declarat amb el vent*. He comptat seixanta topònims que han estat integrats dins un sol poema. I el poeta encara ens dona uns exercicis de lingüística:

“Gramaticals famílies els camps poblen:

Figuera, Figueretes, Figuerol.
Llatí Forada i àrab Benirràs.”

Proposta d’activitats:

a. Lectura i comprensió del poema “Contrada a cops de mot”.

b. Situar damunt un mapa d’Eivissa i Formentera els topònims que apareixen en el poema esmentat.

Alumnes de secundària d’excursió a l’illot de s’Espalmador. (Foto: Xavier Guasch.)

8. Zoologia

La toponímia zoonímica és molt rica a les Pitiüses: noms de mamífers, ocells, insectes, etc. Podem estudiar-ne alguns prou interessants:

Sa bassa de ses Sangoneres (Buscastell).

Sa cova des Mart.

Es niu des Corbs.

Es Corb Mari.

Cap des Falcó.

Niu des Xoriguer.

Torrent de sa Perdiu.

Marge de sa Tòrtola.

Pou des Escarabats.

Proposta d’activitats:

a. Localitza els topònims damunt un mapa o plànol.

b. Saps què són les sangoneres? Pregunta a persones majors per què feien servir les sangoneres.

c. El pou des Escarabats, que es troba situat al camí de Buscastell, té una llegenda; pregunta a alguna persona major i que te la conti.

Llegenda del pou des Escarabats:

“Conten que una vegada una dona es va aturar a pouar aigua as pou des Escarabats, acompanyada des seu fillet de set anys, que estava fent es dijuni de Sant Llorenç. En ser a pouar aigua va treure un capció de corda, i vinga estira que estira, i ja duia un munt de corda que el diable. I quan va ser que li va parèixer

que ja n’hi havia prou per a ella i es seus pervenguts, la va tallar, i amb això es va sentir una remorada molt grossa, com si caigués un sac de sous as fondo des pou.

Des de llavò ençà molta gent ho ha intentat, però sempre se li ha romput sa corda, perquè només podia aconseguir-ho una persona vestida de blanc, pura i verge.”

Hem llegit “Es dejuni de Sant Llorenç”, i això vol dir el següent:

“Es dia de Sant Llorenç, 10 d’agost, era costum que ans de sortir es sol un infant de set anys anàs a beure a set pous d’aigua viva, i d’aquesta manera s’al·lot adquiria propietats curatives per as crems amb sa saliva. Es pou des Escarabats és un de tants. Es meu tio (sic) hi va anar i ell viu convençut que sa seua saliva cura es crems”.

9. Botànica

Ja hem vist més amunt com el poeta Maria Villangómez ens donava uns exemples de derivació de mots a partir de tres topònims relacionats amb les plantes: Figuera, Figueretes, Figuerol. Però la geografia pitiüsa és molt rica en fitònims o noms de plantes:

S’Estepar

Es Frigolar

Can Botjar

Can Vinya

Es Bovadero

Ses Jonqueres
Pont des Baladres
Es Murtar
Sa Figuera Borda
Etc.

Proposta d'activitats:

a. Identifica i estudia les plantes que donen nom als topònims.

b. L'ús de les plantes com a medicina popular o remeis pagesos.

c. Utilització dels vegetals per a la construcció d'objectes funcionals: bova per a encordats, jonc per fer cortines o nanses, baladre per a flaütes, etc.

Es pot fer un treball força interessant a partir de l'ús dels vegetals en la vida quotidiana de les Pitiüses; pensem només, per exemple, en la canya i el seu aprofitament.

10. Mitologia popular i tradicional

La gramàtica de la fantasia i la imaginació han dictat uns referents o mots que criden molt l'atenció per l'originalitat que contenen: durant la nostra recerca de toponímia des Broll de Buscastell, poguérem descobrir topònims inèdits com és ara aquest: Sa cova des Crespells. Dins aquesta cova, ens contaren, hi viuen els set crespells i el crespell gros. Contenen aquestes històries les dèien als al·lots petits per fer-los por, perquè no s'allunyassin de la casa, i perquè fossin bons al·lots. Que aquestos éssers rondaven la casa durant la nit. La descripció dels crespells que ens feren sembla pròpia d'un personatge de terror: tenen sa pell tota plena de berrugues molt grosses, molt ruada, d'un aspecte que fa feredat, grunyen i treuen foc pes ulls. La descripció d'aquest monstre ens evoca la memòria del ciclop Polifem de la mitologia grega, també d'un sol ull, personatge que apareix al llibre IX de l'Odissea.

Proposta d'activitats:

a. Llegiu el capítol del llibre IX de l'Odissea, l'episodi corresponent a la mort del ciclop Polifem per Ulisses.

b. Coneixeu altres personatges mitològics? Podeu llegir la rondalla de Joan Castelló: "Es gegant des Vedrà". Feu una descripció del gegant.

11. La Llengua

I tancam aquesta proposta didàctica amb l'estudi de la llengua dels topònims. L'observació del lèxic és sens dubte la part més vistosa i atractiva dels topònims, però hi ha altres aspectes semàntico-lingüístics interessants.

Proposta d'activitats:

a. Les etimologies i els camps semàntics.

b. El procés de formació de paraules.

c. Aspectes fonètics com són ara:
-La caiguda de la -A final dels mots esdrúixols: sequi/sèquies, seni/sènies, etc.

-Palatalització inicial de la S en X: Sanxo>Xanxo.

-Confusió V/G: bovadero/bogadero.

-Alternança D/R: judistra/jurista.

d. Adaptacions de l'article àrab.

Conclusió

Després d'aquesta proposta didàctica hom s'adona que els hòmens i les dones del nostre poble d'Eivissa i Formentera són uns veritables mestres de la llengua, grans coneixedors de la natura i del medi en què viuen: són els grans poetes de la natura que amb els noms que posen a cada lloc embelleixen la nostra vida.

MARIÀ TORRES

BIBLIOGRAFIA

AGUILÓ, Cosme: *Primera aproximació a la toponímia des Vedrà i Vedranell*. "Estudis Balearics", 20. Palma, 1986.

Id.: *Mapa toponímic dels illots de les Pitiüses*. Palma, 1989.

Id.: *Mostra toponímica del litoral de les Pitiüses*. "El Mirall", núm. 25/26. Palma, 1989.

Aportació inicial al coneixement de les plantes d'Eivissa i Formentera. Institut d'Estudis Eivissencs. Eivissa, 1974.

Avifauna d'Eivissa. Institut d'Estudis Eivissencs. Eivissa, 1981.

CASTELLÓ GUASCH, Joan: *Barruguets, fameliars i follet*. Institut d'Estudis Eivissencs. Eivissa, 1993.

COROMINES, Joan: *Estudis de*

toponímia catalana. 2 vols. Ed. Barcino. Barcelona, 1965/1970.

COROMINES, J. i MASCARÓ PASARIUS, J.: *Onomasticon Cataloniae*. Volum I. Toponímia antiga de les Illes Balears. Curial Edicions Catalanes. Barcelona, 1989.

COSTA RAMON, A.: *Fitxes de bibliografia pitiüsa*. Consell Insular d'Eivissa i Formentera. Eivissa, 1986.

Dalt Vila. *Quadern de Treball*, núm. 2. Ajuntament d'Eivissa. Eivissa, 1992.

L'Estany Pudent, un món d'ocells. Institut d'Estudis Eivissencs. Eivissa, 1985.

GUERAU DE ARELLANO, C. i TORRES, N.: *Contribució a l'estudi de les plantes d'Eivissa i Formentera*. Eivissa, 1981. Institut d'Estudis Eivissencs.

JANER MANILA, G.: *Cultura popular i ecologia del llenguatge*. Edicions CEAC. Barcelona, 1982.

MARÍ CARDONA, Joan: *Els Llibres d'Entrevénements*. Institut d'Estudis Eivissencs. Eivissa, 1981.

Id.: *El llarg camí del pa a Formentera*. Institut d'Estudis Balearics. Eivissa, 1993.

MIRALLES I MONTSERRAT, Joan: *La història oral. Qüestionari i guia didàctica*. Ed. Moll. Palma de Mallorca, 1985.

Remeis pagesos. Institut d'Estudis Eivissencs. Eivissa, 1984.

RIBES I MARÍ, Enric: *Noms de lloc*. Edicions Can Sifre. Eivissa, 1992.

Id.: *Toponímia de Sant Joan de Labritja*. Edicions Can Sifre. Eivissa, 1993.

TORRES TORRES, Marià: *Aportació a la mitologia tradicional i popular de les Pitiüses*. Eivissa, 1985.

Id.: *Aportació a la toponímia de les Pitiüses: Es Broll de Buscastell i es Pla de Portmany*. EIVISSA, 17/18 (1987).

Id.: *Aportació a la toponímia de les Pitiüses: Sant Antoni de Portmany*. EIVISSA, 19/20 (1991).

Id.: *La llengua catalana a Eivissa al segle XVII*. Ed. Mediterrània. Eivissa, 1993.

VILLANGÓMEZ LLOBET, Maria: *Declarat amb el vent*. Institut d'Estudis Eivissencs. Eivissa, 1977.